

Orosz István

Emlékek apámról V.

„Miért írom ezeket a jegyzeteket? Azért-e, hogy később elolvassam? Gyermekeimet, unokáimat majd érdekelni fogja? Én szívesen olvassám apám, nagyapám naplójegyzeteit.”

Apám visszaemlékezéseit és naplóit olvasva kezdtem gyűjtögetni és leírni a vele kapcsolatos emlékeimet, ám be kellett látnom, az összeállítás nemcsak róla szól, belőlem is mutat valamit, engem is jellemez, mit választok ki a több száz oldalnyi kéziratból, s persze az is, mi jut eszembe róluk.

Az előző részben befejezte az egyetemet és kiköltözött a Collegiumból. Előttem az 1948. május nyolcadikán latin nyelven kiállított PhD-oklevél (summa cum laude) és a június 19-én kelt tanári diploma. Vajon elő kellett göngyölnie mindkettőt, amikor megérkezett Kecskemétre, és bekopogott a Piarista Gimnázium igazgatói irodájának ajtaján? Ő ugyan a minisztériumnak benyújtott pályázatban egykori iskoláját – az akkorra már államosított református gimnáziumot – jelölte meg mint kívánatos helyet, azt is csak másodikként egy budapesti gimnázium után, mégis a piaristákhoz nevezték ki. Az igazgató urat egyébként Szóts Rudolfnak hívták (akinek a neve az ő *Memoárjában* meg az én hozzátoldott szövegeimben is elő fog még kerülni).

Az oklevelek tehát megmaradtak, sőt egy hatvan évvel később írt emlékezésében még a vizsgatételeket is fel tudta sorolni. Volt még egy harmadik, viszonylag könnyű, ám nélkülözhetetlen megmérettetés: *Ahhoz, hogy tanári állásra pályázhassam, tisztiorvosi bizonyítványra is szükség volt. Az orvos a kezében tartott ceruzáról megkérdezte: mi az és milyen színű. Megfelelő feleletet adtam, ő pedig bizonyítóányt arról, hogy testileg és szellemileg ép és egészséges, közszolgálatra alkalmas vagyok.*

Eszembe jut egy másik orvos; katonai sorozás volt, s apám látáshibája ürügyén (kisgyerekek kora óta szemüveget hordott) próbálta megúszni a szolgálatot: Nem gond, majd éjszakai bombázó lesz – nyomta rá az „alkalmas” pecsétet a papírjára. Az 1949-es alkotmány vezette be újra a sorkötelezettséget, ami hároméves szolgálati időt jelentett volna, de akkor már az apámnál fiatalabb korosztályokra koncentráltak. És talán bombázógépük sem volt annyi, hogy alá is jusson egy. A sorozáskor eszébe juthatott a *Válaszban* is publikáló Veres Péter – a Parasztpárt elnökeként honvédelmi miniszter volt –, aki azzal nyugtatta a folyóirat fiataljait, amíg én vagyok a miniszter, nem lesz baj, tudniillik, ha baj lesz, én már nem leszek az. 1948 szeptemberében váltották le.

Az, hogy tanár akar lenni, nem is volt kérdés. Egy későbbi tanítványa, Szabó János, rossz egyetemi élményeire hivatkozva cikket írt *„Miért nem lettem tanár”* címmel. Apám egy válaszában (*Miért lettem tanár*) felsorolta azokat a példaképeit, akik miatt nem is gondolkozott más hivatáson. *Mi adott bátorságot és biztatást ahhoz, hogy nekivágyjunk ennek a nehéz pályának? Mindenekelőtt néhány nagyszerű tanár személyes példája. Nemcsak a középiskolában, hanem az egyetemen is találkoztam igazi nevelőkkel, akik egyéniségükkel sugározták a formulákba nem rögzíthető, pontokba nem foglalható, megtanulhatatlant, de követésre serkentőt: máig is nekik vagyok hálás azért az örömről, amelyet a tanári hivatásban találtam. Cikkedben elretentő példákat idéztél egyetemi tanulmányaidból. Hadd emlékezzem én – válaszul – néhány felejthet-*

len tanáromra. Hosszan ír róluk, Keresztury Dezsőről, Pais Dezsőről, Tomasz Jenőről, Péter Gyuláról, Makay Gusztávról, de a legérzelmesebb bemutatás Horváth Jánosé. Azt hiszem, ő volt rá legnagyobb hatással. Horváth abban az évben fejezte be a tanítást, amikor apám elkezdte. A marxista irodalomszemlélet elvárásainak már nem akart megfelelni, a pályát elismerő Kossuth-díjat nem is ment el átvenni.

Kecskeméten nemcsak a református, a piarista gimnáziumot is államosították, s mivel a piarista szerzetesek nem vállalták tovább a tanítást, az állásukat megtartó világiak mellé szükség volt több új tanárra is. Apám hetedikes osztályt kapott (ami a későbbi számozás szerint harmadikat, a még későbbi szerint tizenegyediket jelentett), osztályfőnökük és latintanárunk lett. Sajátja mellett tanított több osztályban is, zömmel latint. A volt piarista gimnáziumnak általános iskolája is volt, ezt ugyan az államosítás után leválasztották a gimnáziumról, de a megkezdett latint egyelőre meghagyták, így ott is ő lett a latintanár. *Kevesen voltunk tanárok, pontosabban humán szakokból bőségben (Szóts, Majoros, Dankó, Feldmayer, Hordós, Nemesszegi, Nyitrai, Fuchs), a reál tárgyakat óraadók tanították (Enyedi, Tóth L., Csongorné), óraadóként tanította egy vagy két osztályban a németet Klein Gyula bácsi is. Ekkor még hittan is volt: Végh Árpád.*

Az osztályba betoppánó nemcsak fiatal, de annak is látszó fiúról nehezen volt elképzelhető, hogy tanár, végül csak egy csépai társuknak hitték el, aki személyesen ismerte, nyáron még együtt fürdött vele a Tiszában, hogy igazi diplomás ember áll a katedrára, aki csupán annyiban különbözik attól, aki korábban a latint tanította, hogy az óra eleji imádság után, református lévén, nem vet keresztet. 1948-ban az államosított Piaristáknál még a Páter nosterrel kezdődött az óra.

Hosszan tudnék írni első osztályomról. Kezdetől inkább barátjuknak, mint tanárnak tekintettek: a csekély korkülönbség meg a civil öltözet a tiszteletet ébresztő reverenda helyett – úgy hiszem – elég magyarázat erre. Megengedtek maguknak óráimon olyan közbeszólásokat, amelyek fölháboríthattak volna; ösztönösen éreztem azonban, ha fölháborodom, lehetetlenné válok és tehetetlenné. Végül is tanultak (igen jó alapot kaptak a piaristáknál), az értelmesebbek élvezték az egyetemi modort és szintet (előadás, jegyzetelés, a tanterv mellőzése).

Az iskolát, a tanítást határozottan élveztem, a kollégák közt jól éreztem magamat. Kevésbé az internátusban, ahol külön szobát sem kaptam (csak a tanév vége felé). Primitív körülmények voltak itt, a gyerekeknek az ágyat is hazulról kellett hozniuk. A velük való délutáni foglalkozást terhesnek éreztem; igazi rendet már csak az említett körülmények miatt sem lehetett közöttük tartani. Sok mindenért kárpótolt azonban Majorosék barátsága.

Az egykori Eötvös-kollégista Majoros Józsefre kisfiú koromból én is emlékszem, az első kecskeméti években jó barátságban voltak. Azt hiszem, latint és talán magyart tanított a Piaristáknál. Kecskemétről elkerülve a pesti Radnóti gimnázium igazgatóhelyettese lett, írja apám, találok viszont egy emlékezést, Kiss Benedekét (*Élettöredék*), amiből arra következtetek, hogy volt egy közbülső állomása is: „...érettségi elnöknek a kunszentmiklósi gimnázium igazgatóját kaptuk, aki ránézésre is kellemes, biztató benyomást keltett, ...s hogy nem csak külsőleg volt bizalomgerjesztő az elnök úr (Majoros Józsefnek hívták), bebizonyosodott, amikor a vizsgáinkat lezáró értékelését tartotta. Azzal fejezte be ugyanis, hogy két dolgot tartsunk mindig szem előtt a »nagy életben«: emberség és magyarság. És ilyen sorrendben.” A Kalocsán érettségiző, egyébként Akasztóról származó Bencének verseskönyve illusztrálásának okán kezdtem olvasgatni az írásait. Földik vagyunk, mondta, apámat is ismerte, s fölvidámít, hogy Majoros tanár úr is képbe kerülhet.

A szeptemberben még inkább gyerekarcú, a diákoktól meg sem különböztethető tanár úr a decemberig eltelt három hónap alatt sem nagyon változott meg. Odaírta ugyan a neve elé friss tituluszát – igazgatói javaslat volt: valahogy tekintélyesebbé kéne tenni ezt a srácot –, de persze az, hogy „Dr.”, a külső szemlélő számára nem volt észrevehető. Ekkor tör-

tént, hogy a Piarista Gimnázium fiai és az Óvónőképző Intézet lányai közös Mikulás-estet tartottak; műsoros, táncos ünnepséget. Lehet, hogy inkább „télapónak” hívták, sőt a kor szavára figyelve, már „gyedmaróznak”, ám ez a történet szempontjából egyelőre mindegy. Arról sem szól a fáma, hogy az esemény a gimnáziumban lett-e megrendezve vagy a Kaszap utcai „képzőben”, de úgy képzelem, inkább a lányok lettek meghívva a színpadi produkcióval készülő fiúk iskolájába, s szinte látom magam előtt, ahogy a kísérő tanár nő sorban kezét ráz az előtte felsorakozó tanár urakkal, a sor végén álló kölyökképzőhöz azonban nem lép oda, csak miután az fölemeli a kezét: Tanár volnék ám én is, kezitcsókolom. Azt könnyű kitalálni, hogy a kifejejtett, s némileg talán önérzetében is sértett férfiú az apám volt. Az már valamivel nehezebb feladvány, ki volt az óvónőtanoncok decens mulatóságáért felelős ifjú tanár nő. Mielőtt azonban a decemberi eseményeket tovább szőném, vannak korábban elejtett, de fölvetelre érdemes szálak is.

Például a *Válasz*.

A folyóirattal való szorosabb kapcsolatom 1948 szeptemberétől, amikor Kecskemétre kerültem, lazult ugyan, de nem szakadt meg. A munkatársak baráti körétől elszakadtam, a Válasz azonban csaknem egy időben került ide velem. Újraindulásától Budapesten nyomtatták, az 1948. augusztusi számtól kezdve azonban újra Kecskeméten, régi, 30-as évekbeli nyomdájában, a Tóth László vezette Részvény Nyomdában.

Sárközi Györgyné, amikor szeptember első napjaiban bejött értem az iskolába, s hívott, hogy menjek be vele a nyomdába a korrigálásban segíteni, csodálkozott, hogy noha már legalább egy hete Kecskeméten vagyok, még mindig nem ismerkedtem meg Tóth Lászlóval. A maga erősen sarkító fogalmazásával valahogy így mondta: pedig ő itt az egyetlen ember, akivel érdemes beszélgetni. Tóth Lászlót a Válasz körében illett ismerni, s természetesen én is hallottam már róla, az azonban csak lassanként világosodott meg előttem, mit köszönhetett a Válasz, mit köszönhetett a magyar irodalom ennek a nagyszerű embernek.

Tóth László emlékének idézése nélkül nem lehet a Válaszról beszélni, még kevésbé lehet említetlenül hagyni a felejthetetlen Sárközi Mártát. Molnár Ferenc s az Ady Margitját ihlető Vészi Margit leánya volt, a mártírhalált halt kiváló költő, Sárközi György özvegye, azé a Sárközi György, aki a 30-as években a Választ meg a Magyarország felfedezése sorozatot szerkesztette. Rendkívül művelt volt, szípkarkázóan szellemes, a legmegnyerőbb azonban az emberség volt benne, a minden gondunk-bajunk iránt érdeklődő figyelem. Főlnéztünk rá, tiszteltük, noha ő egyenrangúként kezelt bennünket. A Válasz gyakran változó szerkesztőségi helyisége éppúgy második otthonunkká vált, mint Nyúl utcai háza (amíg még megvolt).

Folytassa is ő, Sárközi Márta: „...az írók éheznek, és állandóan jönnek pénzt kérni, Németh László öt krajcárból kínlódik, Féjának trombóza van, Weöres Sanyinak kint van az ülepe a nadrágjából, Jékelyéknél szabályszerű nyomortanya van. A fiataljaim hol esznek, hol nem, de inkább nem. És mindezért valahogy én érzem magam felelősnek, hogy nem tudok olyan viruló vállalatot teremteni, ami egzisztenciát biztosítson mindenkinek [...] női és emberi büszkeségemről már rég letettem, és sorba koldulom a lap számára az összes államtitkárokat, polgármestereket és egyéb notabilitakat.” A levél 1947-ből való, a „fiataljaim” közt nyilván „Kisoroszra” is gondolt, noha ő ’48 őszétől – tanári állása és fizetése révén – már nem tartozott az éhezők közé.

A „fiataljainak” igyekezett nagyobb honoráriumot fizetni, nagyobbat az ismert íróké-nál, legalábbis ameddig tehetette. Széchenyi Ágnes *Műstoppoló és mecénás* című pályaképvázlata szerint „gyerekeit, hogy 10 fillért megspóroljanak, leszállította a villamosról, de amije volt, megosztotta az írókkal, a közreműködőkkel, de aztán egyszer összetalálkozott az utcán Heltai Jenővel, apjának talán legjobb itthoni barátjával, aki szivarját szája sarkába tolva szemrehányóan rászólt: »hallom fiam, hogy apád pénzen fasiszta folyóichatot

szechkesztesz!« Sajnos, ezt apámnak is megírta, és ezzel meg is szűntek az élelmiszercsomagok, sőt idővel más anyagi támogatás is.”

A havonta ismétlődő kecskeméti utazásokat Sárközi Márta maga is fölelevenítette: „Mire Kecskemétre értem, feljött a nap, az autóbuszállomás körül kacsát és pulykát árultak a reggeli piacon, és Tóth László várt villogó cvikkerrel és forró feketével.” Később, amikor apám már egyedül végezte a korrigálást, alighanem rá hárult a Bibó-cikkek megszerzésének izgalmas feladata is. „Egy későbbi autóbuszhoz kellett kimenni rendszerint Kecskeméten, és kiáltozni, hogy »Bibó kézirat«, míg egy vadidegen úr át nem nyújtotta, akinek Bibó az utolsó percben hajtotta fel Pesten az induló buszra.”

Sárközi Márta apámhoz írt levelei megmaradtak, azokból próbálok következtetni az övéire. Nem szépítem, utálta a várost: „Kedves Kisorosz! ... Azt rosszul teszi, hogy nem ír magáról. Pláne avval az indoklással, hogy nem akar panaszkodni. Hát mire valók a barátok, ha már panaszkodásra sem lehet őket használni? Egy mély bölcsességet azonban még nyújtok búcsúzóul: minden város csak messziről szép, és közelről Pest éppúgy rohadt és sivár, mint Kecskemét, csak épp amennyivel nagyobb, annyival rohadtabb és sivárabb.”

Kezdetben Kecskemétet csak átmeneti állomásnak tekintettem. Pesti kapcsolataim megmaradtak, hétfőgeken gyakran fel is jártam. Mégis, amikor '48 szeptember végén vagy október elején levelet kaptam egy ferencvárosi általános iskola igazgatójától, hogy azonnal elfoglalhatom állásomat az iskolájában, nem mentem. Máig sem tudom, miért. Talán a gimnáziumot nem akartam általános iskolával fölcserélni.

Legintenzívebben Nagy Miklóssal leveleztem, s levelezek mindmáig (írta apám 1986-ban. Mícu bácsival annak haláláig, 2002-ig szoros kapcsolatban maradt). '48 őszén ő még az OSZK-ban dolgozott. Némi megkönnyebbüléssel számolt be róla, hogy nem lett tagjelölt – nem futott be idejében a felvételi jelentkezése –, arról meg büszkén, hogy nem fogadta el Lutter ajánlatát, a jól fizetett állást a miniszterelnökség sajtóosztályán. (A „tagjelölt” kifejezésnek utána kellett nézmem, az 1945 utáni években a kommunista párt leendő tagját jelölték a szóval, aki bizonyos idő letelte után kérelmezhetette a pártba való felvételét. A tagjelölt jogait és kötelességeit a párt szervezeti szabályzata tartalmazta, köztük azt is, hogy akár tagot is visszaminősíthet a párt tagjelöltté.)

Az állást ajánló Lutter az Eötvös Collegium Kereszturyt váltó utolsó igazgatója volt. Apám „Szabaddon szolgál a szellem” című Kereszturyval készített interjújában így emlékezett az író-igazgató: „1948 tavaszán magához hívatott Révai. Szinte a vádlottak padjára ültetett, velem szemben ültek a vád képviselői, a collegiumi pártszervezet vezetői. Vádjaik megalapozatlanok voltak, könnyen és határozottan vissza lehetett őket utasítanom. Révai elküldte őket, engem ott tartott, s kért, igazgassam tovább a Collegiumot. Egy feltételt támasztott: távolítsak el tizenegy collegistát. Ezt visszautasítottam, annál is inkább, mert őket tartottam a leghetőségesebbeknek; annak is bizonyultak. Én mondtam le.” Aki önként vállalta a diákok eltávolítását, köztük apám barátaiét (Lator Lászlóét, Domokos Mátyásét, Vekerdy Józsefét), az Lutter Tibor volt, aki arra is ráállt, hogy a Collegiumot marxista-leninista aspiránsképző intézetté alakítsa. (Egy másik barát, Szabadi Sándor magától távozott, s az egyetemet is otthagya átment a református teológiára.)

Gyakran kaptam levelet akkortájt Ruttkai Kálmántól is. Fanyar, cinikus humorához s úrifíúii viselkedéséhez már collegista koromban vonzódtam. Tarnai Bandi, Niederhauser Emil, Gyapay és Fazekas tartott még velem szorosabb-lazább kapcsolatot. Meg Sárközi Márta. Azt hiszem, megmeggpendítettem leveleimben, hogy szívesen visszamennék Pestre. Ez a válaszokból derül ki. Márta biztat: menjek fel akár óradíjasnak, a különbözetet meg lehet keresni tankönyvírással, rádiónál. Hozzáteszi: „Persze az kiderülne öt perc alatt, hogy itt semmivel se jobb tanárnak lenni, mint ott – de hát már az is javít a dolgon, ha az ember ezt barátaival egy-egy fekete vagy fröccs mellett szegezi le.”

Miközben a Pestre hívó baráti leveleket olvasgatom – szerencsére nemcsak az emlékezete, egy tömött cipősdoboz is megőrizte őket –, kezembe akad egy hosszabb tanulmánya a *Válaszban. Vidéki folyóirataink egy éve*. Nehéz nem venni észre a sors évődő játékát, a fátumos szerkesztést, holott a megbízást (Illyés vagy Sárköziné volt?) még Budapesten és még collegistaként kapta. Van-e egyáltalán szükség vidéki folyóiratokra, teszi föl már az elején a keserű kérdést, hiszen az íróknak úgyis az a legfőbb vágyuk, hogy pesti folyóiratban lépjenek be az irodalomba. Nem válik-e így a vidéki folyóirat a tehetségtelenek, az igazi irodalomból kirekedtek menedékhelyévé, írók szárnypróbálgatásainak helyet adó önképzőköri nivójú lapocskává? Úgy sorolja a folyóiratokra leselkedő veszélyeket, az „irodalmon kívüli szempontokat”, és olyan biztos kézzel rajzolja föl a vidékre jellemző „társadalmi tekintély-, összeköttetés-, érzékenység-háló”, mintha máris lehetne róla fogalma, vagy mintha sejtené, tudná, hamarosan dolga lesz velük.

Alighanem a Kecskemétre került *Válasz*, a *Válasz* révén megismert Tóth László, és persze az egyre jobban megkedvelt diákok és egyre barátságosabban közeledő kollégák révén kezd el megbékélni Kecskeméttel, hogy a Mikulás-est tanárnőjéről, aki a megismertelt bemutatkozás után végül mégis hajlandó volt kezét fogni vele, a „késleltető dramaturgia” szabálya szerint még ne is essék szó.

A Kecskeméten nyomtatott számok közül az 1949. februárban jelent meg egy recenzióm. Nem sokkal azután kaptam Tóth László elnök aláírásával az értesítést: a Katona József Társaság rendes tagjává választottak, s február 28-án, a tisztújító közgyűlésen az ügyvezető alelnöki tisztséget ruházták rám. Rögtön feladatot is kaptam: hívjam meg a *Válasz* három tekintélyes munkatársát Kecskemétre. A választást rám bízta, Tóth László azt a tanácsot adta: beszéljem meg Sárközi Mártával. Egy prózaíró, egy költő és egy esszéistát kívántam meghívni, Sárköziné Tersánszky Józsi Jenőt, Vas Istvánt és Sótér Istvánt javasolta, s emlékezetem szerint még azt is vállalta, hogy beszél velük, illetve rábeszéli őket, hogy lejöjjenek Kecskemétre. Így került sor június 22-én arra az előadást, amelyen Tersánszky egy novelláját, Vas István néhány költeményét olvasta fel; Sótér – sajnos – betegsége miatt nem jöhetett. Folytatása volt ez az est a 30-as évek Katona társasági rendezvényeinek, amelyeken az akkori *Válasz* írógárdájának legkiválóbbjai léptek fel. Ezt a folytatást azonban újabb már nem követhette: 1949 nyarán megszűnt a *Válasz*. 1949 őszétől 1955 tavaszáig szünetelt a Katona József Társaság működése is.

Apám utolsó *Válasz*-írása Sótér Négy nemzedék című antológiájáról szólt. Elöttem Sárközi Márta levele: „Tegnap postára adattam a Parnassussal a Sótér kötetet. Írjon róla. ... a legkülönbözőbb szemszögekből rántották le mindenütt. Ki a marxista esztétikát hiányolta, ki a zsidó költőket, ki a verseket kifogásolta, ki az életrajzokat, ki mindkettőt. Meg fogja látni, hogy a mű nem valami sikerült ... Persze nem akarom nagynevű kritikusunkat befolyásolni, de tudom úgyis, hogy Maga se lesz elbűvölve a műtől. Szegény Sótér azonban azt hiszem, egy jó szándékú és komoly kritikát valóságos jótéteményként fog fogadni, annyi nivótlan és zavaros személyeskedés után.”

Apámnak ezt a tanulmányát Széchenyi Ágnes hosszan idézi *Menedékház* című emlékkönyvében, majd így zárja az értékelést: „Orosz László megközelítése figyelmes, a bizonytalan végeredmény ellenére is a szerkesztésbe fektetett munka érvényes szempontjait keresi. A hang azért érdemel figyelmet, mert a kultúrpolitika már az egyszólamúságot diktálta az irodalomnak, a kritikák tónusa számonkérő lett. A nemzedéki utak is szétváltak, mint ezt a két volt Eötvös kollégista, Orosz László és Simó Jenő választása, életpályája jelezte. Orosz László írását azért idéztük ilyen hosszan, hogy megmutassuk, lehetett még ekkor is a régi kritikai iskola, tisztelet és igazmondás eszméjének jegyében írni.” Egy lábjegyzettel egészíti ki a megállapítását: „Orosz László a vidéki, kisebb egzisztenciát nyújtó, de autonóm életet választotta, Simó Jenő a Révai- majd Aczél-féle kultúrpolitika közreműködője, mindenkori elvárásainak érvényesítője lett. Sótér István tudósi szuverenitását és tartását is kikezdte a Rákosi-korszak.”

A *Válasz* utolsó számában, a hátsó borítón volt egy féloldalas hirdetés. „Szakadt, kiégett, molyrágott ruháját szakszerű műszövéssel tökéletesen kijavítja Sárközi Györgyné. VI., Nagymező-utca 23. Szemfelszedés! Nyakkendőjavítás!” A hirdető aligha fizetett busás összeget a folyóirat kiadójának, ugyanis a két személy ugyanaz volt.

Révai talán azért, hogy a *Válaszból* pártlapot próbáljon kreálni, vagy csak azért, hogy a megszüntetést valahogy kimagyarázza, még megpróbálta fölvenni a kapcsolatot Sárközi Mártával. Eszmecsere-ajánlatára válaszolt a szerkesztő asszony a híres bon mot-val: „Tartsa csak meg az eszméit, és én is megtartom a magamét.”

Cs.-vel épp szakításban voltunk, mikor Kecskemétre kerültem. Valamikor októberben írt egy kapcsolatunkat megújító levelet. Attól kezdve főként hozzá jártam fel Pestre. Ő is meglátogatott Kecskeméten. Úgy gondoltam, ha végez, ő is kap majd itt állást, s összeházasodunk. Nem tudom, ő hogyan gondolta. Sohasem tudtam rajta kiigazodni. Évával még '48. december 5-én ismerkedtem meg az iskolai Mikulás-esten. (...) Egyre többször találkoztunk, kezdetben még hol vele, hol Cs.-vel, azután már csak vele... Igen, ő volt, Éva, az óvónőképző lányait a Mikulás-esten kommandírozó tanárnő, négy hónappal idősebb csak apámnál, de máris komoly tanárnői múlttal, hisz a szegedi egyetem utolsó éves magyar-történelem szakos hallgatójaként már elkezdett tanítani a kecskeméti Óvónőképzőben. Ő volt a gardedám, az ifjú hölgyek magaviseletén örökődő nagylány, ám hogy magára is vigyázzon, arra már nem maradt energiája, mondhatnám, elviccelve a történetet, de nem teszem, elvégre Éva lesz az édesanyám.

Naplót ugyan nem vezetett, emlékiratot nem írt, ezért nehezebb lesz megszerkeszteni a történetét, de mégsem mondok le róla. Hogyan is mondhatnék? Apám kivételezett egyke volt (a születése előtt meghalt nővér után maradt úr még inkább egykévé tette), jobban figyeltek rá, neveltetéséhez a teljes rokonság asszisztált, szinte minden tudható róla. Anyám négyéves volt, amikor édesanyja meghalt, a húga kettő; apja új házasságában még három fiú született, csoda-e, hogy nem körülötte forgott a világ. Balkezes volt, de az iskolában átszoktatták; csattant a pálca, ha nem a „szép kezébe” fogta a krétát. Ballal szelte a kenyeret, azzal varrt, pingpongozott, rúzsozta a száját, azzal is simogatta meg a fejem, de írnia csak jobbal volt szabad.

Már gyerekkorában is sejtette ugyan, hogy nem a születésnapja miatt lobogózzák föl Szegedet, de azért minden évben várta a március tizenötödikét. Volt, aki azt mondta, nem is 15-én, hanem 14-én született, csak az apja, akit Nicsovicsnak hívtak, aztán inkább Nitsovits-nak, mert úgy magyarosabbnak látszott, kokárdás-pityókás jókedvében ráparancsolt a bábaasszonyra, hogy inkább az ünnepet írják a hivatalos papirosra.

Jól ki is nyomtam a mellem, vegye észre a drágalátos miniszterelnök, hogy nem az átlagos masnit viselem, mint a többi díszember. Olvassa csak el: ANYU, hátha rájön magától is, miért van odapingálva a kokárdámra. Elmondtam volna, csak hát nem kérdezte, hogy ott ül az üvegkalickába zárt szentkorona mellett (köszönet Istvánfi Gyulának, hogy helyet cserélt vele), ő az, akinek a nagyothalló készüléke össze-összezerjedt a parlamenti mikrofonokkal, s az ünnepi beszédből úgy sípolt ki némely szavakat, mintha a jó ízlés cenzúrája öröködné a kupolateremben. Na, de legalább emlékezetes volt az esemény (a Kossuth-díjak 2011-es átadása). Nekem legalábbis az.

Anyám családja nagy jóindulattal sem nevezhető ős-szegedinek. A délről jövő, s az ortodox egyházhoz tartozó betelepülteket rácoknak mondták akkoriban, nem nagyon téve különbséget a szerbek, görögök és aromunok közt. A fekete hajú, kreol bőrű lányt nem csak görögnek, nem is csak szerbnek nézték. Sírva futott hazáig, amikor leleldős-ték a szegedi villamosról. A sárga csillagot hiányolták a kabátjáról. A dátum 1944 ősze. Legközelebb nem úszod meg ennyivel, kiabálta utána egy felbőszült utas.

Előkerül valami hódmezővásárhelyi lexikonból kimásolt papiros arról, hogy a Nicsovicsek inkább csak „átutazók” lehettek Szerbiában, eredetileg görögök voltak, sőt az is kiderül, hogy nem akárcsi, jeles tábornok volt a nagypapa nagypapájának a nagypapája, abban a szabadságharcban vitézkedvén, amelynek kapcsán mindig Byron lord hőstetteit dobja ki az internet, bármely oldalról kutakodjunk is, leginkább azt, amikor halálmegevető bátorsággal átúszta a Hellészpontoszt. Ha-ha, egy fél Balaton sincs! A dokumentum szerint: „Nitsovits István szegedi divatárus, kinek híres boltja, a Harisnyaház, a fogadalmi templom mellett áll fenn, tulajdonképpen Nagyszentmiklóson született 1893-ban, s Vásárhelyen eddig még csak vendég volt. Házassági kapcsolata azonban és az a kedves barátság, amely a Cserepes barakk vásárhelyi fiaihoz az egykori számvevőt fűzte, helyet biztosítanak neki ebben a könyvben. Nitsovits Istvánnak neje és üzlettársa Mucsi Ida, Mucsi Sándor volt Völgy utcai géptulajdonosnak és néhai Bíró Mária hatósági születésnőnek a leánya. Mucsi Idának a Völgy utca 7. szám alatt, 1918 után pedig Szegeden állott fenn jónevű divatszalonja, majd amikor férjhez ment, urának lett üzlettársa. Nitsovits István régi görög családból származik, apai szépapja görög tábornok, anyai szépapja pedig magyar generális volt, és Athénből 1850-ben Nákó gróf hozta el nagyapját, Nitsó Istvánt, ki Szentmiklóson települt le. Ifj. Nitsovits István tanult Pesten, Bécsben. A háborúban véres harcokat küzdött át a szerb és orosz fronton, és súlyos sebet kapott. Azután a Cserepes barakkban lett számvivő. A vásárhelyiek nagyon szerették bajtársi jó szívéért. A forradalom alatt részt vett a franciák elleni harcban. 1923 óta övé a népszerű Harisnyaház. Két gyermekük van: Erzsike és Margitka.” – A hódmezővásárhelyi lexikon adatait csak nagyjából tudtam ellenőrizni (a görög tábornokról és a magyar generálisról például semmit sem tudok), a két kislány neve azonban biztosan nem stimmel: Évának és Idának hívták őket. A második keresztnévük Ildikó és Mária volt. Nagynéném ezt a második keresztnévét szerette, ezt használta csak, biztosan tudom, mert ő lett a keresztnyám.

Előttem a szegedi *Új Nemzedék* című újság 1944. augusztus 17-i száma, benne a városi asztalitenisz-hölgyversenyéről szóló hír. Az első helyezett Nitsovits Ida, vagyis Mari (néni-nek kellene szólítanom, na de egy 17 éves fruskát mégsem nénezhetek), a második pedig – állítólag meglepetésre, de megérdemelten – az én 19 éves anyukám lett. Tényleg remekül pingpongozott, a bal kézbe fogott ütő pedig komoly előnyt jelentett a jobbkezesekhez szokott versenyzőkkel szemben. Úgy látszik, a húga azért kiismerte. A férfiversenyt, írja a lap, közbejött akadályok miatt későbbi időpontra halasztották. A közbejött akadályt nem túl nehéz kitalálni: Szegeden éppen nem voltak férfiak. Nyomuk veszett valahol a Donkanyarban.

Az emlékezet vetítővásznán következő kép a két pingpongbajnokról már korántsem ennyire diadalmas. Több családi elbeszélés puzzle-szeletéből rakosgatom össze. Az időpont március 30., nagypéntek napja 1945-ben. A helyszín Győr, a Káptalandomb, a püspöki palota. A két lány egymással szemben vacog a romos padláson, kigombolt ingben. Káprázatos cicik! Két hatalmas kést szorítanak egymás szívéhez. Készülhettek a jelenetre, mert a késeket már napokkal előbb elemelték a Püspökvár konyhájáról. Mari már 18 éves, Éva meg éppen húsz. Két hete volt a születésnapja, de valahogy kiment a fejéből. Persze a győriek is elfelejtették felzászlózni a várost, pedig arról biztos eszébe jutott volna. A front elől menekültek, reformátusságuk dacára azért épp ide, mert a nevelőanyjuknak, Ancsának valami rokona, talán a bátyja, csúcseMBER volt a pápistáknál. Mintha kánokot mondtak volna, annyi biztos, hogy egy kicsit ütődött szegényke (ezek a lányok a legpatetikusabb pillanatokban sem tesznek lakatot a szájukra). A többi már ott van a történelemlétkönyvekben: percekben belül megérkezik a felszabadító szovjet hadsereg. Ha a padlás felé indulnak, Éva és Mari átdöfi egymás szívét. Az oroszok a pincébe mentek. Én

meg, ha Győrben járok, mindig meggyújtok egy gyertyát boldog Apor Vilmos püspök úr márványszarkofágján.

Amíg megírtam az „anyu” című bekezdéseket, meghozta a futár az *Igort*. Most be kell látnod, olvasóm, aki eddig csak anyám és apám történetén hatódtál meg, hogy nekem is jár elismerés. Nem is kicsi. Anton Szemjonovics Makarenko *Igor és társai* című könyvét olvasom. Fordította Lányi Sarolta. 483 oldal! Brrr! Biztos vagyok benne, hogy az elmúlt fél évszázad során senki nem vette kézbe Magyarországon. Gyanítom, máshol sem. A homoszovjetikusz kinevelésének pedagógiai alapelveit lefektető, és leginkább a „makarenkói pofon” szókapcsolat révén elhíresült tanfőú alapművével azért kell tisztába jönnöm, mert apám a *Memoárjában* ír róla.

Tanárok meg újságírók közreműködésével irodalmi törvényszéki tárgyalásra került sor a Városháza dísztermében, népes közönség előtt. Majoros József volt az ügyész, a vádlott Makarenko Igor és társai című műve. Én a vád tanújaként szerepeltem. A közönség többsége láthatóan és hallhatóan velünk értett egyet, a bíróság azonban elutasította a vádat, s bennünket a könyv újraolvasására ítelt.

Megtalálom az esemény beharangozóját a *Délpestmegyei Népújságban*, majd a teljes kolumnás beszámolót a *Kecskeméti Lapok* június 16-i számában. A Katona József Társaság, a Magyar–Szovjet Társaság és a Pedagógusok Szakszervezete által fölállított irodalmi ítélőszék előtt ügyész és védő közreműködésével, mentő és terhelő tanúk felsorakoztatásával politikai, pedagógiai, etikai és esztétikai szempontok szerint vizsgáztatták a könyvet. Már abból is sejthető, nagy port vert föl a dolog, hogy a törvényszéket a polgármester nyitotta meg, hogy „hatalmas érdeklődés mellett zajlott”, és hogy közkívánatra meg kellett ismételni. Az azonban, hogy a Katona József Társaság „utolsó dobása” volt a Makarenko-skandalum, mindent elárul. Bár talán nem lett kimondva, hogy az „igorozás” miatt történt a felosztatás (hivatalosan úgy mondták, be lett olvasva a Magyar–Szovjet Baráti Társaságba), elég könnyű kikövetkeztetni abból, hogy 1955-ben, amikor a politikai enyhülést kihasználva újraindulhatott a Katona József Társaság, a régi-új elnök – az egykori polgármester – Tóth László a *Bácskiskunmegyei Népújságba* írt köszöntőjében (*Nagy út előtt*) a megszüntetés előtti utolsó jelentős eseményként hivatkozott rá.

Az „irodalmi törvényszék” műfaja nem volt ismeretlen jelenség akkoriban, legföljebb az kelthetett meglepetést, hogy pont Makarenko elvtárral mernek ujjat húzni a tréfás kedvű tanár urak. Az esemény színpadias külsőségeinek kialakult rendje volt: muszáttal díszített, s vörössel bevont asztalok, az asztalokon táblácskák mutatták, hol foglal helyet a védő, a vádló, s hova állhatnak a tanúk. A külső szemlélő ártatlan szórakozásként, politikai pikantériát ugyan tartogató, ám lényegében veszélytelen játékként élvezhette az irodalmi ítélőszékeket, habár hamarosan megfagyott körülöttük a levegő.

Meglepő aktualitást adott (noha a politika bugyraiban jártas kutatók tán nem mondanák teljesen váratlanak) a kecskeméti törvényszéki játéknak és hasonmásainak a három hónap múlva kezdődő Rajk-per (1949. szeptember 16–24.), ami ráadásul teátrális külsőségeiben is mintha az „irodalmi törvényszékeket” utánozta volna. Divatszó manapság az „érzékenyítés”, nem tudok szabadulni a gondolattól, hogy a negyvenes évek második felében zajló „irodalmi törvényszékek” vajon nem a kirakatperek „érzékenyítő” előjátékai voltak-e, tudatos vagy tudattalan hatásukkal készítve elő a normalistól eltérő, a politikai koncepciót minden más fölé emelő ítélkezés elfogadását. A leghíresebb koncepció per „rendezője”, Rákosi Mátyás hasonlóan osztogatta a szerepeket, ahogy az irodalmi játékperekben szokás volt, ugyanúgy adta az instrukciókat, a tárgyalás lefolyását is előre megtervezte, ráadásul nemcsak a beszédek, hanem a szünetek időtartamára is volt gondja. A mozdulatokra, a taglejtésekre, a részletekre. Még a véletlen elszólásokat is előre kíta-

lálta. Valódi színházat képzelt el, igazi közönséggel, ahol még a jegyek is olyanok voltak, mint a Nemzetiben. Belépőjegy Rajk László és társai főtárgyalására. Pontosan 9 órakor kezdődik, a helyeket a kezdés előtt 10 perccel el kell foglalni. A pártházban hangszórón hallgatta a tárgyalást, és közben telefonon osztogatta a rendezői utasításokat.

Makarenko neve valószínűleg többször hangzott el az anyám és apám közti beszélgetések során, mint ahogy azt a szovjet literátor életműve indokolta volna. Anyám munkahelyének, az Óvónőképző Intézetnek helyt adó Kaszap utca négy sarkára ugyanis, épp az ott álló főiskolára hivatkozva, akkoriban csavarozták föl a Makarenko feliratú utcatáblákat, igaz, mivel a népek továbbra is Kaszap utcának hívták, a hatóság egy idő után megvonta a vállát, maradjon csak a honfoglalás korát idéző Kaszapról elnevezve, a pogány táltosról, aki kardjával kutat fúrt az utca végén. Volt persze olyan új utcánév is, amelyet rögtön megszerettek a kecskemétiak. A Nagykőrösi utcát például vidáman mondogatták Zsákdugó utcának, majdnem pontosan ejtve ki Jacques Duclos, a jeles francia kommunista nevét. Valamiért aztán ezt is visszakeresztelték Nagykőrösire.

A kecskeméti népoktatási kerület szakmai továbbképző tanfolyamán a kortárs magyar líráról tartottam előadásokat. Máig szívesen emlékezem arra, hogy egy kiskunfélegyházi tanárnő nem sokkal később levélben kérte: Pilinszky Trapéz és korlát című versét másoltassam le és küldjem el neki, mert nagyon megfogta, s nem tud hozzájutni. 1949 nyarán úgynevezett „szaktanítói” tanfolyamot tartottak Kecskeméten. A vezetője Kardos László volt, akkor miniszteri tanácsos. Fia Eötvös-kollégista társaként ismert, lehetséges, hogy ő javasolta: bízzanak meg az egyik csoport számára a magyar irodalom előadásával. Mikor a tanfolyam kezdetén jelentkeztem nála, többek közt megkérdezte, ismerem-e a marxista esztétikát. Azt hittem, megnyugtatom azzal, hogy Lukács György több művét olvastam. Ellenkezőleg – akkor jelent meg Rudas László támadása Lukács ellen. Végül abban állapotunk meg, hogy mondhatom, amit Lukácsnál olvastam, csak a nevét ne ejtsem ki. Persze a magyar irodalom történetének rövid, 42 órás áttekintése során Lukácsra amúgy sem lehetett volna hivatkoznom.

Rudas 1949 júliusában a *Társadalmi Szemlében* ugrott neki Lukácsnak, az *Irodalom és demokrácia* című tanulmánykötet ürügyén. Leginkább Lukács demokráciafelfogását bírálta, pontosabban a hirtelen korszerűtlenné vált „népi demokráciát”, ami 49-re már a kívánatos új irány, a proletárdiktatúra akadályának számított, a lukácsisták meg egyszerre kérekkötők lettek. Egy „irodalmi Rajk-per”, az „intellektuális bandával” való leszámolás lógott a levegőben, amelynek talán nem is Lukács lett volna a legfőbb vádlottja, hanem maga Révai. Alex Bandy *A csokoládégyilkosság* című könyvét az Eötvös Collegium fölszámolását pártfeladatba kapó Lakatos (Lipsitz) Imre kapcsán kezdtem olvasni, s meglepve láttam, hogy ő lett volna a koronatanú a Révai József elleni perben is. Bandy szerint a „Magyar Mefisztó” azt tervezte, ha sikerrel jár, ő veszi majd át Révai helyét a kulturális irányítás terén.

Előreszaladtam 1949 nyaráig. Mi, tanárok, nem naptári, hanem iskolai években gondolkodunk. Számomra a jelentős változást hozó új esztendő 1949 szeptemberében kezdődött. Nem csak számomra!

Nem csak számára. 1949 vízvázlatzó több szempontból is. A Válasz, illetve a többi irodalmi lap megszűnte apróság a nagyobb változásokhoz képest. Magyarországon gyakorlatilag egypártrendszerre egyszerűsödött a politikai képlet. A világban pedig az ENSZ, a NATO és a KGST megalakulásáról szóltak a hírek. Németország kettészakadt, Kínában Mao megnyerte a polgárháborút, és új szakaszba lépett a hidegháború is, miután megszünt az amerikai atommonopólium.

Az 1949–50-i iskolai év igen szomorúan indult. Apám lappangó betegsége 1949 nyarán végzetesre fordult. Tüdőszarkómát állapítottak meg, gyógyíthatatlanul küldték haza Budapestről, az

Uzsoki úti kórházból. November 1-jén halt meg, néhány nappal 58. születésnapja után. A már letűnőben levő világban szokásos tiszteletadással temették el: mint Csépanak csaknem három évtizedig főjegyzőjét a községháza udvarán ravatalozták fel, utódja búcsúztatta, a temetőben a plébános. Gyakran gondoltam és gondolok arra, hogy talán idejében távozott. Türelmesen viselt súlyos szenvedéstől szabadította meg a halál, nagyobb távlatban meg attól, hogy át kelljen élnie a kommunista diktatúra teljes kibontakozását. Rákosié akkorra már a nyakunkba szakadt. Nem volt már tanácsos akár szűkebb körben is véleményt nyilvánítani a történeletről. Csak tapsolni, éljenezni volt szabad – és egyben kötelező. (...) Nehezen viselte volna a diktatúrát. Egyik utolsó hivatali ténykedéseként arra a kérdésre, kik Csépan a kulákok, azt válaszolta: Csépan nincsenek kulákok.

A temetésről nem tudták értesíteni nagyapám Barkaszón élő hűgát, Etus nénit, igaz, a Szovjetunióból akkor még nem is lehetett volna átjönni. Arról is, hogy meghalt, csak jóval később mehetett levél. Nagyapám szülei korábban elmentek, igaz, magasabb kort értek meg nála. Apja, a dédapám '37-ben, 72 évesen, anyja, a dédanyám '43-ban, 73 éves korában halt meg, mindketten Barkaszón.

Egyesítették a két fiúgimnáziumot, a volt piaristát meg a volt reformátust. Növelte ez, ha nem is a félelmet, de a bizonytalanságot meg a bizalmatlanságot mindenképpen. Ismertem ugyan – részben régi tanárainként – az új kollégák többségét, de nem lehettem bizonyos abban, hogy mindnyájan ragaszkodnak korábbi nézeteikhez. Néhány új, ismeretlen tanár is került az iskolába. Voltak, akik többnyire titkolózva – inkább félelemből vagy számításból, mint meggyőződésből – beléptek a szociáldemokrata baloldallal való egyesülés óta magát Magyar Dolgozók Pártjának nevező kommunista pártba. Az egyesített iskola Katona József Gimnázium névvel egy évig a volt piarista gimnázium épületében működött. Egy esztendőre rá a piaristák visszakapták az iskolájukat, s a Katona a református Újkollégiumba költözött. 1950-től négy évtizeden át a református gimnázium utódjának tartotta magát az iskola.

1966-ban, amikor én is „katonás” lettem, úgy mondták, egy 400 éves iskolába léphetek be. Pontosabban már 402 évesbe, hiszen két évvel korábban, 1964-ben zajlott a jubileumi ünnepség. A rendszerváltozás idején történt újrainduláskor aztán a református gimnázium törölte múltjából az 1948-as államosítástól az 1990-es újraindulásig tartó „állami éveket”, így, ha jól számolom, 2006-ban lett újra 400 éves az iskola.

'49 nyarán történhetett végső szakításom Cs.-vel. Apám halála után, november 10-i keltezéssel kaptam még Cs.-től egy utolsó – kondoleáló – levelet, amelyben barátságát ajánlja fel, s beszámoló volt kollégista társaimról, akikkel időnként találkozik.

A '49/'50-es tanévben már nem laktam benn az internátusban, Supkáéknál béreltem egy szobát, ebédelni Szabó Ambrusékhöz jártam, akiknél Márti lakott két társnőjével. Iskolánkat egyesítették a volt református gimnáziummal, így több volt tanárossal kerültem egy testületbe; Baracska és Hámor az előző nyáron halt meg. Most már – úgy emlékszem – csak a gimnáziumban tanítottam, az általános iskolában orosz lépett a latin helyébe. Teljes óraszámban csak novemberig vagy decemberig, amíg szakfelügyelő nem lettem. Mennyi ismeretlen név, átgorjam-e? Ha azt teszem, félek, végképp kirostálja őket az idő. Supkáék, ha nem csal az emlékezetem, annak a Katolikus Bérháznak a földszintjén laktak, amelynek helyén ma a „lordok házána” csúfolt monstrum pöffszkedik. Szabó Ambrust városi főkönyvtárosként emlegetik a háború előtti lapok, aki akkoriban a Katona József Társaság főtitkára is volt. Márti alatt Muzsly Mártát kell érteni, apám unokatestvérét, nagyanyám hűgának, Panni nélinek a lányát. Baracska Gyula és Hámor Kristóf pedig már szerepelt a *Memoárban*, hiszen kecskeméti kisdíákként tanították apámat.

Talán a szaktanítói tanfolyamon tartott 42 órás előadás alapján, talán a magasabb posztokra került collegiumi társak jóvoltából, vagy esetleg a folyóiratokban közölt írásaira emlékezve, bízták meg a magyar és latin tantárgy szakfelügyeletével a szegedi főigazga-

tóság területén, az akkori Csongrád, Csanád, Dél-Pest és Bács-Bodrog megyében. Nem volt könnyű szakfelügyelőként elfogadtatnom magamat. Jogosan találtak túlságosan fiatalnak, tapasztalatlanoknak. Azt hitték, hogy politikai feladat végrehajtására kaptam megbízatást. Néhány, főként négy szemközti beszélgetés azonban többnyire elegendő volt ahhoz, hogy meggyőződjenek: tévedtek. A magyartanárok többsége a népi írók híve volt abban az időben. Én is.

Sokáig őriztettem jegyzőkönyveimet. Most már arra sem igen emlékszem, melyik iskolában jártam, még kevésbé, kinél. Legemlékezetesebb a szegedi leánygimnáziumban való látogatásom volt, magyarórán Madácsy Lászlónál, latinórán Révész Máriaánál voltam többek között. Az igazgató, Berki, igen hűvösen fogadott, nem is tegezett, csak később, amikor már véleményt mondtam erről-arról, önkéntelenül fölkiáltva: Hiszen te értesz ehhez!

Az *Égető Eszter* dedikációjában olvasom: „Orosz Lászlónak, volt csomorkányi szakfelügyelőmnek jó emlékkel: Németh László.” Egy másik emlékezésében is szakfelügyelőként említi apámat: „...Orosz László, aki mint huszonnégy éves fiú szakfelügyelőm volt Vásárhelyen, s mint kiderült, 57-ben a legjobb tanulmányt írta, a regény helyét pontosan kijelölve, az *Égető Eszterről*.”

Valóban szakfelügyelőként jártam ott 1950 kora tavaszán, de ő akkor már nem tanított. Vele való ottani találkozásomra talán érdemes néhány mondattal kitérnem, mert jellemző a korra. A Bethlen Gábor Gimnáziumban egy fiatal tanár, óráján nem is az anyaghoz kapcsolódva tett elítélő megjegyzést a korábban ott tanító Németh Lászlóra. Óra után közöltem vele, hogy Németh Lászlót nagyra becsülöm, korunk legkiválóbb magyar írójának tartom. A kolléga arca földerült: „Délután szívesen elviszlek Laci bácsihoz, itt él Vásárhelyen, jóban vagyok vele, gyakran meglátogatom.” Örömmel mentem el vele a Bercsényi utcai házba. Személyesen akkor találkoztam először Németh Lászlóval. Nem voltam előtte teljesen ismeretlen, olvasta drámáiról (Széchenyi, Ekléziamegkövetés) a Magyarokban megjelent recenziómat, néhány írásomat a *Válaszban* is. Hosszan beszélgettünk tanításról, irodalomról, az ország helyzetéről. Leginkább arra a mondatára emlékszem, hogy mindnyájan azt a rendszert szolgáljuk. „Te tanárként” – fordult a fiatal kollégához –, „Te szakfelügyelőként” – mondta nekem, „én fordítóként” (akkortájt fordította Vaszilij Groszman Sztyepan Kolcsuginját). Alighanem a Németh László rezignált helyzetmegítéléséből sugárzó kilátástalanság adta a végső lökést, hogy szakfelügyelői állásáról, s ezzel együtt a rendszer kiszolgálásának látványosabb formájáról lemondjon.

Évával hamar összecsiszolódunk. Kezdetől jól éreztem vele magamat, mikor a képzőben meg az ároházban látogattam meg, mikor nagyokat sétáltunk, mikor el-elvittem vacsorázni a Luszka-féle vendéglőbe, mikor be-beültünk feketére a Gyenes-cukrászdába. (...) Többször voltunk együtt Bálint Lojzikiéknál a múzeumban, néha ott is lakott a feleségénél, amikor Lojzi ásatott. Elvitt Szegedre is bemutatni Olginak, apjának, Károly bácsinak, nagyanyjának. Én is őt Csepára; azt hiszem, jobban feltalálta ott magát, mint én Szegeden. '50 júniusában Mátrafüreden nyaralt, meglátogattam. (A Luszka-Vendéglő az Iparos Otthon szép szecessziós palotájában volt, gyerekkoromban az oroszoké lett az épület, ma az Otthon Mozi van benne. A Gyenes Cukrászda a Nagykőrösi – vagy akkor épp Zsákdugó – utcában volt. Bálint Alajos az állomáskertben álló múzeum igazgatója lett, miután a szovjet hadsereg autójavító műhelye kiköltözött az épületből. Olgi anyám nagynénje, nagyapám húga, Károly bácsi pedig a férje, Ottovay Károly.)

Apám halála, temetése után anyám többször töltött nálam hosszabb-rövidebb időt, Supkáékkal összeházasodott, s azoknak semmi kifogásuk nem volt az ellen, hogy ott legyen, sőt azt is megengedték, hogy főzzön a konyhájukban. Ekkor már terveztük, hogy Évával összeházasodunk, Supkáék abba is beleegyeztek volna, hogy ott lakjunk. Valamikor '50. április elején azonban – szombaton délután – arra értem haza a szakfelügyeletből, hogy kitettek az albérleti szobámból. Bútoraim az előszobában; menjek, ahová akarok; a szobát a mellette levővel együtt főbérletként kiutalták valakinek. Supkáék nálam is jobban el voltak keseredve. Az éjszakát a szemben lakó Szép Ernőéknél

töltöttem, azután át is költöztem üres szobájukba, sőt Ernő elintézte, hogy azt főbérletként kiutalják nekem. Nem sokáig élveztem ezt a lakást sem. Orosz tiszti lakásként tartották számon, s júliusban egy szovjet tiszt költözött oda, szerencsére felajánlották az ő régi lakását Horváth volt bírónéknál a Kada Elek utcában. Lehetett ebben valami susmus, mert ott két szobáról s előszobáról volt szó, Horváthék azonban kikönyörögték, hogy a belső szoba helyett fogadjak el egy udvari konyhát. Házasságkötésünk után ide költöztünk.

Előzőleg azonban – '50 nyarán – hathetes tanfolyamon voltunk mind a ketten Pesten. Tömegszállítás, reggeli torna, menetelés énekszóval s hihetetlenül lapos, unalmas előadások. Julow Viktorral és Banner Jósikával kerültem egy szemináriumba. Vezetője egy igen gyatra tudású káder-nő volt, a bizalmi – Turák János – sem sokkal jobb kvalitású, de legalább jóindulatú. Néhány nap elteltével figyelmeztetett bennünket, ne vitatkozzunk a vezetőnökkel, ne égessük le lépten-nyomon, mert megoan rá a lehetősége, hogy keményen visszaüssön. Így hát visszavonultunk, s főként azonos magánhangzós versek írásával ütöttük agyon az időt. Hangversenyre a Károlyi-kertbe meg operaelőadásra a Margitszigetre csak illegálisan lehetett elmennünk, mert 9-kor (vagy 10-kor?) kapuzárás volt.

Mínthogy a nyarunk ráment erre a tanfolyamra, szeptember végén volt az esküvőnk, kaptunk rá egy hét rendkívüli szabadságot, ezt Zebevényben meg Pesten töltöttük. 1950. szeptember 23-án Szegeden esküdtek, ha jól tudom, a Kálvin téri templomban, amit a helyiek kakasos templomként emlegetnek. Úgy rémlik, azért ott, mert a lelkész, aki összeadta őket, anyám hit-tanára volt, de valahonnan apámmal is ismerték egymást. Fényképet a szeptember 23-án kötött házasságról nem találtam. Szeptember 23-án... – írom le újra, de már aligha fogom elfelejteni. Én ugyan nem írtam naplót, de történetesen egy szeptember 23-án keltezett följegyzésem megmaradt, idemácsolom. Az év 2010.

„Állítólag (legalábbis, mint a lelkiösméret bajnoka, így próbáltam elhíresztelni) azért csinálók filmet Kecskeméten (és nem a pesti, pontosabban a budai Pannóniában, ahol a korábbi filmjeimet forgatták), mert így kénytelen vagyok sűrűn hazajárni, többször, mint »amúgy« tenném, ráadásul a szülők meglátogatása nevű ceremóniát így, hivatalos útnak álcázottan könnyebb mentesíteni a formális elemektől. A ritkán hazalátogató gyerekek sütni-főzni szokás, a munka közben hazaugrónak viszont elég a reformátusoktól szállított menzaebéd elharmadolása. Ma káposztás cvekedli volt a menü. Hogy ünnepi eledel, az csak idővel derült ki. A cvekedlit ritkán sorolják a fejedelmi fogások közé, de ez a bizonyos mai, református cvekedli alulmúlta a legszerényebb elvárásokat is. Én immel-ámmal, anyám rezignáltan beletörődve, apám viszont eltökélten, szinte hedonista hévvel ette, sőt szokatlan módon, még valami dicséretféle is elhagyta a száját, amelyet a cvekedlin kívül felesége konyhai tevékenységére, illetve spontán cvekedlipótló kísérletére (palacsinta) lehetett vonatkoztatni. Tudod, miért mondja? – kérdezte anyu. Hm? – sandítottam rá rosszat sejtve. – Mert ma van a házassági évfordulónk. – Hát persze – nyögtem, mint aki csak udvariasságból engedte, hogy kimondják előtte azt, amit ő is épp mondani akart. És hányadik is? – A hatvanadik. Szerencsére mindenki másképp tudta, hogy milyen fémmel szokták jelképezni ezt az évfordulót. Arany? Gyémánt? Vas? Ezen aztán (a cvekedliromok eltakarítása közben) hosszasan el lehetett morfondírozni.”

A gimnázium igazgatója '50 őszétől Szabó Adorján lett, a kereskedelmiből jött át, mint párttagot nevezték ki igazgatónak. Művelt és jóindulatú ember volt. Ez év tavaszán ismerkedtem meg vele, egy napon hívtak bennünket a minisztériumba, ottani állást kínálva; nekem a Tankönyvkiadónál. Ő sem ment, én sem; az tartott vissza, hogy lakást nem kaptam volna.

Mindketten tanítottunk, ekkor már a gimnázium, illetve a képző mellett a szakérettségin is: ekkor indult, a legjobb tanárokat válogatták össze, s mi annak számítottunk... Helyesbítenem kell: Éva azt mondja, ő csak '52-től tanított a szakérettségin. (Ezek szerint anyám olvasta a Memoárt? Vajon végig? Vajon mindent? Vajon azt is, amit én kihagytam? És még ki fogok hagyni?)

1951. VI. – Ez is apám írása, igaz, nem a *Memoár*ból, csak egy fénykép hátoldaláról. Ceruzával írt, kissé megdőlt számjegyek: 1951. VI. Hatodik hónap, tehát június. A túloldali képen süt a nap, erős árnyékokat hagy; az árnyékok iránya alapján lehet belőni a pontos időt. Először persze a helyszínt kell felismerni, hogy az irányokat tisztázni lehessen. Sárga keramitkockák. A fénykép ugyan fekete-fehér, de én azért látom a sárgát is. Krómsárga, kanárisárga, mustársárga, sáfránysárga, milyen is volt: óarany... Keramittal volt kikövezve az egész Kecskemét, a körutak, a Lestár tér, a Rákóczi út. Nem nehéz fölismerni. A Rákóczi út a Cifrapalota és a zsinagóga közt indul, és az állomáspark irányába fut, vagyis északkelet felé. Egy kicsit inkább kelet, mint észak. Az árnyékok jobbról jönnek, merőlegesek az úttestre, tehát a nap dél-délkeleti helyzetét jelölik ki, de meglehetősen rövidnek, vagyis csak alig valamivel lehetünk ebédidő előtt. Apu és anyu az úttesten jön az állomás irányából. Nincs forgalom, már nagyon közel lehetnek oda, ahol az út a Szabadság térbe torkollik. A Google térképen jól behatárolható a terület: 46°54'31.6"N 19°41'41.0"E. Balra a zsinagóga, jobbra, az út közepén futó kettős japánakácsr mögött a Cifrapalota áll, noha a szűkre vágott képen egyik sem látszik. Balról belóg egy ismeretlen – sötét szoknya, fehér blúz –, csakis évvázáról jöhet. Apu zakója panyókára vetve, zsebében az épp leoldott nyakkendő (sokáig ő köti meg az enyémet is), s az aktatáskája oly könnyű, aligha lapulnak benne bectelített könyvek, pláne javítandó dolgozatok. Utolsó óra, utolsó nap, / nem fog a toll és nem fog az agy. Anyám kezében is táska, természetesen a balban. Azt már tudjuk, hogy anyám a Kaszap (pontosabban akkor épp Makarenko) utcában tanít, a Képzőben, apám meg (ó, mennyire kölyök a képen) a Katonában, ami akkor éppen a frissen államosított Újkollégiumban van. GPS-koordinátás helyszínünk éppen ráilleszthető a két intézményt összekötő képzelt egyenesre. A pár a Kaszap utca felől az Újkollégium irányába tart, tehát apu ment anyu elé, hogy aztán visszafelé együtt jöjjenek. Az évvázó ünnepségek után már nem üzemel az iskolai menza, a tanárok otthon ebédelnek, vagy inkább beülnek egy vendéglőbe, ahol a nyaralás előtti búcsúköccintásokat is megejthetik. Ha anyu és apu is ebédelni tart, akkor alighanem a Beretvásba mennek. Az épületre ugyan Béke-szálló van írva, de megkülönböztetendő a többi Béke vezetéknévű intézménytől, mindenki Beretvásnak mondja. (1958-ban fogják lebontani.) Anyunak és apunak húsz-harminc lépést kell még megtenniük, majd a zsinagóga sarkán balra fordulva körülbelül ötvenet, hogy belépjenek a vendéglő üvegajtáján. Vagy leüljenek a járdára kített asztalok egyikéhez a följük húzott hullámos szegélyű napernyők alá. Balra kell fordulniuk tehát, ám mozgásuk most mégis inkább jobbra húz (rendezői bal!), mondhatnám „srévizavé” (nem lehet nem hallani anyu hangsúlyában a játékosan előugró macskakörmöket), de ezt, mármint az irányváltást tudjuk be a néhány másodperccel korábban észrevett ismerősnek, aki már le is kapja az objektív zárókupakját, és már emelinti is a gépét. A fotós tehát a város felől jön, az Állami Áruház irányából, és épp ott tarthat, ahová majd a Vasmarcsát állítják. A puskás matróna szobra (tanácsköztársasági emlékmű) 1959-től '91-ig zárja majd le a Rákóczi út délnyugati torkolatát; azt, hogy a jobbában markolt karabély miért épp az elhurcolt zsidók funkcióját veszített templomát célozza (Tudomány és Technika Háza lesz belőle), nem is sejtjük, tudjuk be annak, hogy eredetileg nem is oda szánták a szobrot. Most nyár van, szárazság, 1951. június. Én majd csak októberben fogok megszületni, vagyis szükségeltetik némi empátia ahhoz, hogy valaki észrevegyen. Szerencsére a japán akácok (közönséges pagodafának is hívhatjuk őket) laza lombozata még csak módjával hinti szét árnyékait, hagyja, hogy némi fény rám is essék, illetve anyu gömbölyödő hasára, éppen oda, ahol sejthető vagyok. Ott szipákok benn a magzatvízben, mint valami hal. *Liquor amnii*: semleges kémhatású, édeskés illatú, vízszerű folyadék, nem sokkal a fogantatás után, amikor a magzatburok kialakul, a magzatvíz is termelődni kezd, előbb az anya szervezete gyártja, aztán a magzat is beszáll.

Nyolc-tíz hetes (ennyi vagyok éppen), amikor elkezd nyelni és vizelni, ne szépítsük, a babapisi is ott kotyog a *liquor amni*iben.

Ha már itt vagyunk, tudniillik a Rákóczi úton, essék pár szó a moziról is. A túlsó oldalon, a Cifrapalota oldalán az állomás irányában kb. száz méter. Városi Mozi a neve. Fogom még emlegetni, most csak egy film, illetve egyetlen szereplő miatt kell megidézni. Történetünk idején, 1951-ben érkezett meg Kecskemétre Vittorio De Sica neorealista film-drámája, a *Biciklitolvajok*. Szüleim többször megnézték, legalábbis anyám úgy emlékezett, hogy ő többször is látta, s elhatározta, olyan kisfiút szül majd, mint a filmbeli Bruno. Ultrahang akkoriban – és még sokáig – nem volt, de ő azért biztos volt benne, hogy egy Bruno utazik a szíve alatt, és Brunónak is szólított, amikor mocorogni kezdtem odabenn.

A gimnázium igazgatója '50 őszétől Szabó Adorján lett, a kereskedelmiből jött át, mint párttagot neveztek ki igazgatónak. Művelt és jóindulatú ember volt. Ez év tavaszán ismerkedtem meg vele, egy napon hívtak bennünket a minisztériumba, ottani állást kínálva; nekem a Tankönyvkiadónál. Ő sem ment, én sem; az tartott vissza, hogy lakást nem kaptam volna.

'51 nyarán Siófokon voltunk két hétig a múzeumok üdülőjében. Éva ekkor már előrehaladott állapotos volt. Október 24-én született István.

Az esemény a Megyei Kórház azóta már lebontott Izsáki úti épületében történt. (A helyén az új egyetem áll: 46°54'31.6"N 19°41'41.0"E) A Nap a Skorpió jegyébe fordult, az óra reggeli 8-at mutatott, ami azt jelentette, hogy a gyermeket az aszcendense szerint is Skorpióként kell számontartani. Dupla Skorpió, szörnnyülködhetnek a szakemberek – a szüleim azonban aligha foglalkoztak ilyesmivel. Misztikára talán kissé fogékonyabb anyámnak kisebb gondja is nagyobb volt annál, miféle csillagok halványulnak el épp Kecskemét fölött. Nem panaszkodott ugyan, de a hol nevetve, hol merengve, hol meg érzékenyülve említett részletekből hosszadalmas vajúdas és több komplikációval súlyosbítt, nehéz szülés áll össze. Burokban született, mondta egyszerűen. Kiderült, nem csak a kifejezés jelképes értelmére célzott, arra, hogy gyakran kerültem ki szerencsésen veszélyesnek tűnő helyzetekből, hanem tényleg kijött velem az egész hóbelevanc. Állítólag burokban megszületni annyira ritka, hogy vannak orvosok, akik egész praxisuk során nem találkozhatnak ezzel a jelenséggel. Nos, az anyám mellett tüsténkedő ifjú gyakornoknak, Koncz doktornak ebből a szempontból óriási szerencséje volt, hisz első szüéléseinek egyike máris burkos szülés volt. További szerencse, hogy a köldökzsinór a nyakamra volt tekeredve, ami megint csak ritkaság, vagyis egy kezdő igazán hálás lehet érte. Ekkor már ott állt a rezidens mellett a főorvos is, mert látván a fejleményeket, azért elszalasztottak érte valakit, s gumikesztyűt rántva maga is kivette a részét a sikerből. A főorvos urat dr. Bacsó Károlynak hívták. Úgy alakult, mily kicsi a világ, hogy huszonöt évvel később a doktor úr fia, Bacsó Zoli munkatársam, sőt jó barátom lett. A budapesti Pannónia Filmstúdióban operatőrként dolgozott, azért a múlt idő, mert bár Zoli kiváló egészségnek örvend, de az a filmkészítési mód, a 35 milliméteres filmre kockánként forgatott eljárás, amellyel, ha jól számolom, nekem is legalább hat filmemet „operálta”, kiment a divatból. Az animációval foglalkozó diákoknak még ugyan elmagyarázza minden évben, ők illedelmesen meg is hallgatják, de a mai filmek már más technikával készülnek. Miután megszülettem, és azon a hangon, ami állítólag apáméra hasonlított, elkezdtem üvölni, Zoli apukája kezét mosott, majd az ajtóból még visszaszólt a homlokát törölgető, de már büszkén feszítő tanítványnak, hogy mi ez, bontsa csak ki, amit az imént összeférelt, mert sokkal tisztességesebben is össze lehetne öltögetni azt a bizonyos dolgot. Ebből egyrészt ráismerek a fia precizitására, másrészt megértem anyámat is, aki ekkor, a második varrásnál sokallt be annyira, hogy tizenegy évig nem is próbálkozott hasonló dologgal.

Hogy a késedelemnek egyéb okai is lehettek, arról a következő fejezetekben próbálok majd meg számot adni.